

पत्रसाहित्यको परम्परा र प्रयोग

साधना पन्त 'प्रतीक्षा'

नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाल

Email: pratikshagunjan@gmail.com

DOI:10.3126/nutaj.v10i1-2.63078

लेखसार

प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेख नेपाली साहित्यमा पत्रसाहित्यको परम्परा तथा प्रयोग विषयमा केन्द्रित रहेको छ। साहित्यमा हुने नवीनता तथा प्रयोगशीलताको परिणामस्वरूप आधुनिक कालदेखि पत्रात्मक शैलीलाई साहित्यका विविध विधामा प्रयोग गर्न थालियो। यसैगरी साहित्य तथा साहित्यिक व्यक्तिहरूसँग सम्बन्धित पत्रहरूको प्रकाशन पनि आरम्भ हुन थाल्यो। प्रकाशनको उद्देश्य नभए पनि तिनमा निहित साहित्यिक, ऐतिहासिक वा सामाजिक मूल्यका कारण ती पत्रहरू सङ्ग्रहका रूपमा प्रकाशित हुने तथा पत्रशैलीमा विभिन्न विधागत कृति प्रकाशनले गति लिइरहेको अवस्थामा पत्रसाहित्यको परम्परा र प्रयोग निरूपण गर्ने उद्देश्यले प्रस्तुत लेख तयार पारिएको हो। पत्रसाहित्यको सैद्धान्तिक मान्यताका आधारमा नेपाली साहित्यमा त्यसको कस्तो परम्परा छ र यससम्बन्धी केकस्ता प्रयोगहरू भएका छन्, त्यसको खोजी यसमा गरिएको छ। अन्तर्विधात्मक लेखनको वर्तमान अवस्थामा पत्रसाहित्यको स्थान महत्त्वपूर्ण हुनाका साथै हाल नेपाली साहित्यका अन्य विधाअन्तर्गत पत्रसाहित्य पनि एउटा विधाका रूपमा स्थापित भएको निष्कर्ष यस लेखमा निकालिएको छ।

शब्दकुञ्जी : सम्प्रेषण, सम्बोधन, अन्तर्विधा, प्रयोगशीलता, सङ्केतक।

विषयपरिचय

यो लेख नेपाली पत्रसाहित्यको परम्परा र प्रयोग सम्बन्धमा केन्द्रित रहेको छ। व्यक्तिले आफ्ना भावना, विचार, अनुभूति आदि एक अर्कालाई सम्प्रेषण गर्ने क्रममा पत्रको आरम्भ भएको हो। पत्रको आदिरूप भने अहिलेको जस्तो लेख्य वा भाषिक नभएर विभिन्न वस्तु तथा घटनाका सङ्केतहरूलाई मानिएको छ। प्राचीन समयमा पत्रको उद्देश्य कुनै पनि सन्देश सम्प्रेषण गर्नुलाई मानिन्थ्यो। भाषाले लिखित स्वरूप प्राप्त गरिसकेपछि पत्र पनि लिखित रूपमा सम्प्रेषित हुन थाल्यो। व्यक्तिगत, पारिवारिक सामाजिक हुँदै प्रशासनिक, राजनीतिक, कूटनीतिक आदि क्षेत्रमा विस्तारित हुँदै पत्रले निश्चित स्वरूप तथा ढाँचा प्राप्त गर्दै आएको देखिन्छ। पत्र लेखनका प्रयोजनगत विविधताका आधारमा पत्रका विभिन्न प्रकारहरू निर्मित हुँदै गएको देखिन्छ। साहित्यिक सन्दर्भमा पत्रलाई साहित्यिक र गैरसाहित्यिक गरी दुई प्रकारमा हेर्न सकिन्छ। व्यक्तिले आफ्नो परिवार, नाता सम्बन्ध वा अन्य विभिन्न प्रयोजनका लागि लेखिने पत्रहरूलाई गैरसाहित्यिक पत्र भनिन्छ तर पत्र सर्जकले पत्रलाई साहित्यिक क्षेत्रसँग आबद्ध गरेर, साहित्यिक व्यक्तिहरूलाई सम्बोधन गरेर लेखिने पत्र साहित्यिक पत्र मानिन्छ। यस्ता पत्रहरू प्रकाशित गरेर सार्वजनिक पनि गरिन्छन्। साहित्यका विभिन्न विधा सिर्जनाका क्रममा सर्जकले कसैलाई सम्बोधन गरेर, साहित्यिक विषय-सन्दर्भहरू उठान

गरेर सिर्जना गर्दछ भने त्यसलाई पत्रसाहित्य मानिन्छ। पत्रात्मक शैलीमा सिर्जित रचनाहरूलाई पत्रसाहित्यको छुट्टै विधा मानिनुपर्ने मान्यताका सन्दर्भमा यहाँ पत्रसाहित्यको सैद्धान्तिक मान्यताबारे चर्चा गरिएको छ। नेपाली साहित्यमा पत्रसाहित्यको परम्परा कसरी विकसित हुँदै आएको छ र हाल साहित्यको एउटा नवीन विधाका रूपमा यसको प्रयोग कस्तो रहेको छ भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासाको समाधान खोजिनु प्रस्तुत लेखको उद्देश्य रहेको छ।

सैद्धान्तिक आधार तथा विश्लेषण विधि

प्रस्तुत लेखका लागि पुस्तकालयीय कार्यबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ। नेपाली साहित्यमा प्रयुक्त पत्रसाहित्यहरूलाई विश्लेषणको आधार सामग्रीका रूपमा लिइएको छ। उपर्युक्त सामग्री विश्लेषणका लागि सैद्धान्तिक पर्याधारका रूपमा पत्रसाहित्य सम्बन्धी सैद्धान्तिक मान्यताको उपयोग गरिएको छ। सो सैद्धान्तिक मान्यताका आधारमा प्रस्तुत लेखमा नेपाली साहित्यमा पत्रसाहित्यको परम्परा तथा तिनको प्रयोगको निरूपण गरिएको छ। यसमा विश्लेषणको ढाँचा निम्नानुसार रहेको छ—

(क) नेपाली पत्रसाहित्यको पृष्ठभूमि र विकास

(ख) परम्परा र प्रयोग

पत्रसाहित्यको सैद्धान्तिक मान्यता

विश्वसाहित्यका सन्दर्भमा पत्रसाहित्यको इतिहास निकै पुरानो देखिन्छ। ल्याटिन भाषाको इपिस्टल (Epistle) लाई यसको उद्गम मानिन्छ। यस सम्बन्धमा नेपाली साहित्य कोशमा भनिएको छ— इ.पू. १५ तिरका होरेसको एपिस्टुले (Epistulae) जस्तै जिजस काइस्टका 'दैवी शिष्य' हरूले लेखेका इपिस्टलहरूबाट प्रभावित भई सारगर्भित चिठीपत्र लेख्ने परम्परा सुरु भएको मान्नुपर्छ (बराल, २०५५, पृ. ४६६)। यसबाट के देखिन्छ भन्ने पाश्चात्य जगत्बाट प्राचीन समयमा नै पत्रसाहित्यको आधार निर्माण भएको हो। त्यहाँ व्यक्ति वा समूहलाई काव्यात्मक शैलीमा लेखिने उपदेशात्मक पत्रलाई इपिस्टल भनिन्थ्यो। इपिस्टल औपचारिक व्याकरणात्मक संरचनाभित्र नबाँधिएको तर औपचारिक पत्र हो, जुन कुनै व्यक्ति वा समूहलाई देखिन्छ। यो धार्मिक कथा वा नैतिक प्रवचनसँग सम्बन्धित कुनै दर्शन, नैतिक पक्ष अथवा आध्यात्मिक विचार सम्प्रेषण गर्नका लागि लेखिएको हुन्छ। विशेष गरी प्राचीन बाइबलका पाठहरू लेखेर चर्चका अनुयायीहरूलाई पठाइने लामो पत्र यसअन्तर्गत पर्दछ (Epistle-Examples and definition of Epistle (Literary devices))। पत्रसाहित्यको प्रारम्भिक स्वरूप इपिस्टलबाट नै यसमा औपचारिक पत्रभन्दा भिन्न विशेषता हुनुपर्ने तर्फ सङ्केत गरिएको देखिन्छ। मध्ययुगीन पश्चिमी साहित्यमा पत्रसाहित्यको स्थान उच्च देखिन्छ। त्यसबेला त्यहाँ पत्रात्मक शैलीबाट प्रशस्त मात्रामा साहित्य सिर्जना गरिएको पाइन्छ (वर्मा, सन् १९८५, पृ. ३६५)। पाश्चात्य जगत्मा त्यतिबेलादेखि नै पत्रसाहित्य अर्थात् इपिस्टोलरी (Epistolary) लोकप्रियताका साथै प्रसारित हुँदै गएको देखिन्छ।

पत्रसाहित्य प्राचीन ग्रीस र रोमन सभ्यताको बहुआयामिक, लोकप्रिय र ऐतिहासिक साहित्यको महत्त्वपूर्ण स्वरूप मानिन्छ। प्लेटो, इपिकरस र हिप्पोक्रेट्स हुँदै इसाई धर्मसँग सम्बन्धित पत्रहरूले आधुनिक पाश्चात्य साहित्यमा प्रशस्त योगदान पुऱ्याएका छन्। यसो भए पनि यी पत्रहरूको अध्ययन छुट्टै विधाका रूपमा नगरेर विभिन्न विधाअन्तर्गत तिनका विषयवस्तुसँग जोडेर गरिएको हुँदा पत्रसाहित्यको पृथक् अस्तित्व भने ओझेलमा परेको देखिन्छ (Hadkinson and others, (Eds.) 2013, P. 2)। पाश्चात्य पत्रसाहित्यक परम्परामा प्राचीन समयका पत्रहरूले यसको विकासमा योगदान पुऱ्याएको भए पनि त्यतिबेला ती पत्रहरूलाई साहित्यको छुट्टै विधा नभई विभिन्न विधाअन्तर्गत तिनको अध्ययन गरिएको पाइन्छ।

अङ्ग्रेजीको इपिस्टोलरी (Epistolary) ले पनि पत्रात्मक ढाँचाका विधागत साहित्यलाई बुझाएको देखिन्छ। यो एउटा साहित्यिक विधा हो, जुन पत्रसँग सम्बन्धित छ। यसमा लेखकले चिठी, दैनिकी तथा पत्रपत्रिकाको उपयोग गरेको हुन्छ। यसका साथै लेखकले आफ्ना विचार, सन्देश शृङ्खलाबद्ध पत्रका माध्यमबाट अभिव्यक्त गर्दछ। पत्रसाहित्यमा विभिन्न प्रकारका शैली र विषयको प्रयोग गरिए पनि यसको प्रचलित स्वरूप भने चिठी पत्रहरू नै हुन्। (Definition and examples of literary terms)। उपर्युक्त परिभाषा अनुसार साहित्यका विविध विधाअन्तर्गत पत्रसाहित्यको सिर्जना भए पनि त्यसको केन्द्रमा भने पत्र नै रहेको हुन्छ।

हिन्दी साहित्य कोशका अनुसार पत्र व्यक्तिगत तथा साहित्यिक दुवै हुन्छन्। निश्चित व्यक्तिका नाममा सम्बोधन गरिएको भए पनि त्यसलाई सार्वजनिक गर्ने उद्देश्यले लेखिने र प्रकाशन गर्ने गरिन्छ (वर्मा, सन् १९८५, पृ. ३६५)। यसको आशय हो कसैलाई सम्बोधन गरिएको भए पनि त्यस पत्रमा सामूहिक भाव, सन्देश, विचार आदि सम्प्रेषण गर्ने उद्देश्य छ भने त्यो पत्रसाहित्य हुन्छ।

पत्र रचना साहित्यका जुनसुकै विधाअन्तर्गत गर्न सकिने भए पनि यसको मूल तत्त्व सम्बोधक र सम्बोधितका विचमा सम्बोध्य विषयको प्रतिपादन स्पष्ट रूपमा हुनुपर्ने विचार राख्ने राजेन्द्र सुवेदीको धारणाअनुसार आजको सन्दर्भमा पत्र सिर्जना गद्यमै हुनुपर्ने र आख्यानतर विधाको निबन्धात्मक अनुशासनमै रहनुपर्छ (सुवेदी, २०७४, भूमिका)। उनको आशयअनुरूप पत्रसाहित्य गद्य शैलीमा लेखिनुपर्ने तथा निबन्ध विधाको नजिक हुन्छ। यद्यपि पत्रात्मक शैलीमा कविताहरू पनि लेखिएका छन्। उपन्यास, कथा आदि विधामा पत्रात्मक शैली प्रयोग गरिएको छ। पत्रसाहित्यको केन्द्रमा साहित्यका अन्य विधाहरू रहेका हुन्छन् भने त्यसको पत्रात्मक शैलीले यसलाई अन्य विधाबाट अलग गराएको हुन्छ। पत्रसाहित्यलाई साहित्यका अन्य विधाभन्दा फरक रहेको पुष्टि यसका निश्चित तत्त्वले गरेको हुन्छ। अन्य विधाभन्दा पत्रसाहित्यलाई भिन्न देखाउने तत्त्वहरूमा प्रापक तथा प्रेषक, मिति तथा ठेगाना, भाषा-शैली तथा ऐतिहासिक मूल्य पर्दछन्। विषयवस्तु अन्य विधाको जस्तै यसको पनि साभा तत्त्व हो।

नेपाली पत्रसाहित्य

नेपाली भाषाले लेख्य स्वरूप प्राप्त गरेपछि विभिन्न प्रयोजनका लागि लेखिएका ताम्रपत्र, शिलापत्र, ताडपत्र आदिमा पत्रको आदिरूप देख्न सकिन्छ। यसबाट नेपाली पत्रसाहित्यको इतिहास भाषाको इतिहास जस्तै पुरानो भएको प्रस्टिन्छ। साहित्यका विभिन्न विधाहरूको विकास सँगसँगै तिनै विधाहरूमा आबद्ध भएर आरम्भ भएको पत्रात्मक साहित्य लेखन हाल पत्रसाहित्यका रूपमा परिचित छ। हालको अन्तर्विधात्मक साहित्यिक सिर्जनामा यसले विभिन्न विधाहरूलाई नयाँ आयाम दिएको देखिन्छ।

पृष्ठभूमि र विकास

पत्रसाहित्यले नेपाली साहित्यमा विधागत मान्यता प्राप्त गर्न धेरै समय लागे पनि पत्रात्मक साहित्यको इतिहास भने पुरानो छ। नेपाली भाषाको विकासको क्रममा नै लेखिएका कतिपय पत्रहरूलाई पत्रसाहित्यको आधारभूमि मान्न सकिन्छ। तत्कालीन अवस्थामा समाज एवम् राज्यका सञ्चालकहरूले लेनदेन, आदेश, उपदेश, सरसल्लाह आदिका निमित्त लेखेर प्रेषित गरेका पत्रका आधारमा विकसित बन्दै गएको पत्रसाहित्यको सन्दर्भमा तिनै पुराना पत्रहरूले पत्र रचनालाई मार्ग प्रदान गरेको देखिन्छ। इतिहासका यस्ता अभिलेखनहरूले पत्रलाई औपचारिक लेखनको विषय बनाएको छ (सुवेदी, २०७४, भूमिका)। अभिलेखबाट आरम्भ पत्रलेखन नेपाली साहित्यको प्राथमिक कालमा नै साहित्यिक विधाभित्र अन्तर्निहित हुन थालेको देखिन्छ। भानुभक्तले मित्र गजाधर सोतीलाई

लेखेको भनिएको कवितात्मक पत्र यसैको सङ्केतक हो । माध्यमिककालीन कवि मोतीराम भट्ट र राजीवलोचन जोशीका कवितामा पनि पत्रात्मक शैली पाइन्छ ।

साहित्यका अन्य विधाभित्र पत्रात्मक शैलीको प्रयोग हुँदै आएको लामो समयपछि मात्र पत्रसाहित्य कृतिका रूपमा प्रकाशित भयो । १० को दशकमा आएर मात्र नेपाली साहित्यका पत्रात्मक साहित्यिक सँगालो प्रकाशित भएको देखिएको छ । नेपालीमा उद्दीपसिंह थापाले 'बहिनीलाई दक्षिणा' भनेर उपदेशात्मक चिठीहरूको सँगालो १९९१ सालमा नै छपाएको फेला पर्दछ (बराल, २०५५, पृ. ४६६) । प्राथमिक कालमा नै आरम्भ भएको पत्रात्मक शैलीको साहित्यले पत्रसाहित्यको कृतिका रूपमा प्रकाशित हुन आधुनिक कालको प्रतीक्षा गर्नुपरेको देखिन्छ ।

नेपाली साहित्यको सङ्क्षिप्त इतिहासमा पत्रसाहित्यलाई गद्य-साहित्यका अन्य रूपहरू भनिएको छ । यसमा पत्रसाहित्य साहित्य लेखनको एउटा शैली भएको हुनाले पत्रशैलीमा पनि आख्यान कथा आख्यानेतर गद्य लेखिन्छ भन्ने उल्लेख गरिएको छ । नेपाली साहित्यमा यस शैलीको प्रयोग निबन्ध, यात्रावृत्तान्त, कथा आदिमा भएको पाइन्छ तर पनि यस गद्यरूपको उदाहरण दिनुपर्दा हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको 'भूस्वर्ग' (२००३), श्यामप्रसादका 'बहिनीलाई चिठी' (२००८ र २०१२ दुई भाग), कृष्णप्रसाद सर्वहाराका 'विद्रोही आँसु' (२०२१) र 'प्रेमको हत्या', डिल्लीराम तिमिसनाको 'बनारसको चिठी' (२०२५) आदिलाई अधि सार्नपर्ने हुन्छ (श्रेष्ठ र शर्मा, २०५९, पृ. १८९) । उपर्युक्त पत्रसाहित्यिक कृतिहरूले नेपाली साहित्यमा एउटा नयाँ विधा स्थापित गरेको देखिन्छ ।

पत्रसाहित्यको पृष्ठभूमिमा 'गङ्गालालको पत्र' महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । गङ्गालाल नेपाली राजनीतिक इतिहासमा चार सहिदमध्येका एक हुनाले उनको उपर्युक्त पत्रले तत्कालीन राजनीतिक एवम् सामाजिक परिवेशको विम्बन गरेको छ । उनका सहकर्मी सिद्धिचरण श्रेष्ठको सिद्धिचरणका जेलका संस्मरणमा गङ्गालालको पत्रसाहित्य प्रकाशित छ (गोसाई, २०५३, पृ. ९) । १९९७ सालमा गङ्गालाल पक्राउ भएपछि उनको घरको खानतलासी गरी लिएका कागजातबाट बालकृष्ण समले भेटिएको सो पत्रमा उनले आफ्ना बुबालाई सम्बोधन गरेर आफू राजनीतिमा लाग्नुपरेको बाध्यता व्यक्त गरेका छन् (पूर्ववत्) । यो पत्र काव्यात्मक शैलीका कारण साहित्यिक मूल्ययुक्त बनेको छ । यसमा अभिव्यक्त राष्ट्र र जनताप्रतिको समर्पण र त्यागका कारण यो पत्र ऐतिहासिक मूल्ययुक्त समेत देखिएको छ । उनी यथार्थमा तत्कालीन निरङ्कुश शासनविरुद्ध आवाज उठाउँदै देशका लागि बलिदान दिएका थिए । नेपाली पत्रसाहित्यलाई अगाडि बढाउने क्रममा श्यामप्रसाद शर्माको 'बहिनीलाई चिठी' (भाग १ र २) पनि उल्लेख्य देखिएको छ । तत्कालीन नेपाली समाजमा रहेको महिलाप्रतिको दृष्टिकोण तथा उनीहरूको जीवन-भोगाइका सन्दर्भहरू रहेको यो पत्र सँगालो पनि साहित्यिक र वैचारिक दुवै दृष्टिले महत्त्वपूर्ण रहेको छ ।

परम्परा र प्रयोग

नेपाली साहित्यको आधुनिक कालसँगै पत्रसाहित्यको परम्परा आरम्भ भएको देखिन्छ । उद्दीपसिंह थापाको उपदेशात्मक पत्रहरूको सङ्ग्रह 'बहिनीलाई दक्षिणा' (१९९१) देखि प्रकाशनको गति लिएको यस विधाले 'गङ्गालालको पत्र', हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको 'भू-स्वर्ग' हुँदै आफूलाई विस्तारित गरेको छ । बाङ्देलको 'युरोपको चिठी' (२०१४), वासुदेव शर्माको 'चिठी-चपेटा' (२०२२), केदार सत्यालको 'पत्रपत्र' (कवितात्मक पत्र सँगालो, २०२४), डिल्लीराम तिमिसनाको 'बनारसको चिठी' (निबन्धात्मक पत्र सँगालो, २०२५), मोदनाथ प्रश्रितको 'नारी: बन्धन र मुक्ति' (२०३३), गोविन्दराज भट्टराईको 'मणिपुरको चिठी' (२०३४), भैरव रिसाल र सुशीला रिसालको 'लोग्ने-स्वास्ती र केही मित्रका चिठी' (२०५८), इन्दिरा प्रसाईको 'प्रिय नरेन्द्र' (२०६१), गङ्गा लिंगलको

'पत्रमञ्जुषा' (२०६१), वनमाली निराकारको 'पत्र-सञ्चयन' (२०६३), सिन्धु शर्माको 'नसरिनलाई चिठी' (२०६४), लेखनाथ न्यौपानेको 'चिठीमा जनयुद्ध' (२०६५), दलबहादुर गुरुङको 'चिठी साहिँलीलाई' (२०६६), होमनाथ सुवेदीको 'आप्रवासीका पत्र' (२०६६), सुस्मिता र रजनीको 'पत्रैपत्र' (२०६८), शर्मिला खड्का (दाहाल)को 'ओ मेरा प्रेम फूलहरू' (२०६९), चिठी-पत्रमा हरिहर हनाल (सम्पा. रामबाबु सुवेदी, २०७४) आदिजस्ता कृतिहरूले नेपाली पत्रसाहित्यलाई निरन्तर अगाडि बढाइरहेको छ ।

पत्रसाहित्यका माध्यमबाट नेपाली साहित्यमा नवीन आयाम प्रदान गर्ने क्रममा कृतिगत अर्थात् सँगालोहरूको मात्र नभएर फुटकर रूपमा प्रकाशित पत्रात्मक रचनाहरूको पनि उत्तिकै योगदान रहेको देखिन्छ । पारिजातको कथासङ्ग्रह 'साल्गीको बलात्कृत आँसु'मा रहेको कथा 'सङ्घको चिठी' पत्रात्मक शैलीमा लेखिएको छ । औपचारिक पत्रमा जस्तो मिति, ठेगाना उल्लेख गरिएको नभए पनि यो कथा आत्मपरक शैलीमा पत्रात्मक ढाँचामा लेखिएको छ । गाउँको गरिब तामाङ युवाले सुखको खोजीमा राजधानी गए पनि गरिबीबाट मुक्त हुन नसक्दाको तितो पोख्रै परिवारलाई लेखेको यो पत्रात्मक कथा अत्यन्त मार्मिक छ । यसै गरी जितगढी साहित्यिक त्रैमासिकका विभिन्न अङ्कहरूले पत्रसाहित्य प्रकाशित गरेको देखिन्छ । हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको कृति हृदयचन्द्रका केही रचनाहरूमा 'खुसीयालीको एउटा चिठी' शीर्षकको पत्रात्मक रचना पनि समेटिएको छ । तत्कालीन समाजमा नारी शिक्षाको महत्त्वबारे बहिनीलाई सम्बोधन गरी लेखिएको सो पत्र 'शारदा' को वर्ष ४, अङ्क ८, मङ्सिर १९९५ मा पहिलो पटक प्रकाशित भएको हो (वासी, २०७५, पृ. ३८) । महिलाहरूमा शिक्षा र चेतनाको अभावका कारण परिवार तथा समाजको विकास हुन नसक्ने भन्दै महिला शिक्षाबारे लेखिएको उक्त पत्रसाहित्य तत्कालीन राणा शासनकालमा क्रान्तिको संवाहक बनेको देखिन्छ । अभ्युत्थान साहित्यिक पत्रिकाले अङ्क ३ (२०७०) लाई पत्रसाहित्य विशेषाङ्कका रूपमा प्रकाशित गरेको देखिन्छ । यसमा १९ नारीस्रष्टाका पत्रहरू प्रकाशित छन्, जसमा हरेकले आमालाई सम्बोधन गरेर आफ्ना भावनाहरू व्यक्त गरेका छन् । यी पत्रहरू औपचारिक पत्रात्मक ढाँचामा नभए पनि पत्रात्मक शैलीका कारण पत्रसाहित्यमा दरिएका छन् । नेपाली साहित्यका चर्चित महिला सर्जकका पत्र सङ्कलनको रूपमा अभ्युत्थानको यो पत्रसाहित्य विशेषाङ्क महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । फुटकर पत्रसाहित्य प्रकाशन गर्ने सर्जक सुकुम शर्मा पनि हुन् । विभिन्न पत्रपत्रिकामा उनका पत्रशैलीका रचनाहरू प्रकाशित छन् । गण्डकी सङ्गम (२०५३) मा प्रकाशित पत्रकथा 'पेटको राँको' फुटकर रूपमा प्रकाशित पत्रसाहित्यको राम्रो उदाहरण हो । मितिबाहेक पत्रका अन्य सबै नियमको पालना गरिएको यस पत्रकथामा गरिबीका कारण पढाइ छाडेर गाउँमा कुटो-कोदालो गर्न बाध्य युवाले साथीलाई आफ्नो पीडा पोखेर पत्र लेखेको छ । यसमा एकातिर आर्थिक समस्याको चित्रण छ भने अर्कातिर सौताने सम्बन्धको सामाजिक तित्तताको अभिव्यक्ति छ । प्रयुक्त काव्यात्मक भाषा यसको अर्को विशेषता हो । यसको सानो उदाहरण यस्तो छ- "साथी, जिम्माल बाबुले खोलेटोमा खेत बिराउन थाल्नु भएको छ, त्यहीँ मेरा दिन चिप्लाइरहेका छन् । जिम्माल बाबुले फतुराइ र ढुङ्गाको गुल्टाइमा लखतरान भएर घर फर्केपछि विवशताको गाँस निलेर निद्राले आँखा कोप्दा-कोप्दा यो पत्र लेखें .... जिन्दगी सोचेजस्तो हुँदोरहेनछ" (शर्मा, २०५३, पृ. २६) । यो पत्र आम नेपाली युवाको यथार्थ पनि हो ।

पछिल्लो समयमा छुट्टै विधाका रूपमा स्थापित पत्रसाहित्य विधागत साहित्य लेखनमा हुने प्रयोगशीलताको उपज हो । विभिन्न विधागत साहित्य सिर्जनाका क्रममा शैलीगत नवीनतालाई पछ्याउँदै पत्रात्मक शैली प्रयोग गर्ने प्रचलनले पनि यसलाई अझ विस्तारित गराउँदै गएको देखिन्छ । त्यसैले यहाँ पत्रसाहित्यमा भएका प्रयोगहरूको चर्चा उपयुक्त देखिन्छ । हालसम्म प्रकाशित पत्रसाहित्यको अध्ययनबाट यसको आरम्भ व्यक्तिगत पत्रहरूको प्रकाशनबाट भएको देखिन्छ । समाज तथा राष्ट्रकै लागि महत्त्वपूर्ण योगदान गरेका व्यक्तिका ऐतिहासिक

पत्र हुन् अथवा साहित्यिक व्यक्तिहरूबिच आदान-प्रदान भएका पत्रहरू हुन् तिनको प्रकाशनले साहित्यको एउटा नयाँ विधाको निर्माण गर्‍यो । विधामिश्रणको प्रयोगशीलताअन्तर्गत पत्रात्मक शैलीको प्रयोग गरेर आख्यान तथा आख्यानतर साहित्यमा नवीनता दिने प्रयास स्वरूप पनि पत्रसाहित्य अधि बढेको हो । यसै सन्दर्भमा प्रकाशित पत्रसाहित्यका कृतिहरूका आधारमा यसका दुई प्रकारहरू देखिएका छन्- पहिलो साहित्यिक/गैरसाहित्यिक विषयका पत्रहरूको सँगालो र दोस्रो पत्रात्मक शैलीमा सिर्जित विभिन्न विधागत साहित्य । यहाँ तिनीहरूको सङ्क्षिप्त चर्चा गरिएको छ :

पत्रात्मक सँगालो

अधिकांश पत्रसाहित्यका कृतिहरू पत्रात्मक सँगालोका रूपमा रहेका छन् । साहित्यिक क्षेत्रका व्यक्तिहरूले आफ्नो व्यक्तिगत जीवनमा भोगेका सम-विषम परिवेश, आफन्तहरूसँग विभिन्न विचारको आदान-प्रदान तथा भावना साटासाटका लागि सिर्जित पत्रहरूले जब युगसापेक्ष महत्त्व प्राप्त गरे तब ती पत्रसाहित्यका रूपमा प्रकाशित भए । पत्रसाहित्यको आधुनिक स्वरूप मानिने 'भू-स्वर्ग' (२००३) यस्तै पत्र सँगालो हो । हृदयचन्द्रसिंह प्रधानले अध्ययनका क्रममा पत्नीसँग छुट्टिनुपर्दा लेखेका पत्रहरूलाई साथीहरूले रुचाएपछि फुटकर रूपमा शारदा, उद्योग आदि पत्रिकामा प्रकाशित गरे । पछि १४ वटा पत्रहरूको सँगालोका रूपमा 'भू-स्वर्ग' नामक कृति प्रकाशित गरे (वासी, २०७५, पृ. २७) । यो सँगालोमा रहेका सबै पत्रहरू दाम्पत्य प्रेमले युक्त प्रेमपत्र हुन् । सरल, सुललित भाषाशैली भएको यस पत्र सँगालोमा प्रेम मात्र नभएर तत्कालीन समाज, त्यसमा महिलाको अवस्था तथा उनीहरूको अग्रगमनसम्बन्धी प्रसङ्गहरू पनि रहेका छन् ।

लैनसिंह बाङ्देलको 'युरोपको चिठी' (२०१४) पनि साथीलाई सम्बोधन गरी लेखेका सातवटा पत्रहरूको सँगालो हो । द्वितीय विश्वयुद्ध लगतैको युरोपको अवस्थाको चित्रण हुनाका साथै यसमा संस्मरणात्मक शैलीमा उनले आफ्नो यात्राका अनुभव-अनुभूति अभिव्यक्त गरेका छन् । यस सँगालोका पत्रहरू लेखकले व्यक्तिगत प्रयोजनका लागि नभएर साहित्य सिर्जनामा नवीन शैली स्थापनाको उद्देश्यले लेखेको देखिन्छ । बाङ्देलकै अर्को दैनिकी र पत्रहरूको सँगालो 'मुलुक बाहिर म' (२०६७) पनि पत्रसाहित्यमा अर्को उल्लेख्य कृति बनेको छ । यसमा लेखकको विचार-दृष्टिकोणको अभिव्यक्ति त छँदैछ अन्य चर्चित साहित्यकारहरूका पत्रहरू पनि समावेश गरिएकोले यसको साहित्यिक मूल्य भन्ने बढेको छ ।

पत्रसाहित्यमा नौलो प्रयोगका रूपमा वासुदेव शर्माको चिठी चपेटा (२०२२) देखिएको छ । यसमा शर्माले विभिन्न छद्म नामले पत्र-पत्रिकाहरूमा प्रकाशन गरेका व्यङ्ग्यात्मक पत्रहरू सङ्कलन गरेका छन् । २०२२ सालदेखि पत्रपत्रिकामा प्रकाशित ५६ वटा पत्रहरू यसमा छन्, जसमध्ये अधिकांश हाँस्यव्यङ्ग्य शैलीमा लेखिएका छन् । तत्कालीन सामाजिक, राजनीतिक आदि क्षेत्रका विकृति र विसङ्गति औँल्याउँदै लेखिएका ती पत्रहरू वक्रोक्तिपूर्ण देखिन्छन् । प्रत्यक्ष रूपमा त्यस्ता विषयवस्तुबारे लेख्न नपाइने अवस्थामा साहित्यिक माध्यमबाट त्यसलाई अभिव्यक्त गर्न लेखकले पत्रात्मक शैली अवलम्बन गरेको देखिन्छ । त्यसैले यी पत्रहरू सबैमा प्रापक-प्रेषकसम्बन्धी नियम पालना नगरिए पनि अत्यन्त रोचक शैलीमा पाठक प्रतिक्रिया जस्तै गरी लेखिएका हुनाले यिनले समयसापेक्ष यथार्थको उजागर गरेका छन् । हास्यव्यङ्ग्य तथा पत्रात्मक दुवै शैलीको मिश्रणले यो कृतिलाई नयाँपन दिएको छ ।

भैरव रिसाल र सुशीला रिसालको 'लोग्ने-स्वास्ती र केही मित्रका चिठी' (२०५८) पारिवारिक तथा अन्य पत्रहरूको सँगालो हो । पत्रकार भैरव रिसाल विवाहको केही समयमा जागिरको सिलसिलामा पत्नीदेखि टाढिनुपर्दा

पतिपत्नी बिच आदान-प्रदान भएका पत्रहरू यसमा सङ्कलित छन्। यसका साथै उनीहरूले विभिन्न कार्यालयहरूमा गरेका पत्राचार तथा त्यसको प्रतिउत्तर पत्र, केही मित्रजनका पत्रहरू पनि यसमा रहेका छन्। यसमा विशेष गरी पति-पत्नीका पत्रहरू सुकोमल भावनात्मक देखिन्छन्। यो सङ्ग्रहको साहित्यिक मूल्य पनि यिनै पत्रहरूले बहन गरेका छन्।

नेपाली पत्रसाहित्यमा अर्को उल्लेख्य कृतिका रूपमा वनमाली निराकारको 'पत्र-सञ्चयन' (२०६३) देखिएको छ। नेपाली साहित्यका स्थापित व्यक्तित्वहरूसँग निराकारले साहित्यका विभिन्न पक्षहरूसँग सम्बन्धित जिज्ञासा राख्दा त्यसको प्रत्युत्तर स्वरूप प्राप्त पत्रहरू यसमा रहेका छन्। बालकृष्ण सम, भीमनिधि तिवारी, यदुनाथ खनाल, देवकुमारी थापा, आदि स्थापित व्यक्तित्वहरूले वनमालीलाई सम्बोधन गरी लेखेका साहित्यसम्बन्धी विविध विषयसन्दर्भका ७० वटा पत्रहरू यसमा रहेका छन्। यी सबै पत्रहरू २०२६ देखि २०६३ सालसम्मको समयवधिमा लेखेका देखिन्छन्। यसको साहित्यिक महत्त्वलाई भूमिका स्वरूप लक्ष्मणप्रसाद गौतमको ७१ औं पत्रले अझै बढाएको छ- "वर्तमान नेपाली साहित्यको स्थिति ठम्याउन र लेखकीय सत्ताको निक्यौल गर्न यी तपाईंले सङ्कलन गर्नुभएका पत्रहरू नेपाली साहित्यका ऐतिहासिक दस्तावेज र साहित्यकारका विचार एवम् धारणाका अभिलेख पनि हुन्"। साहित्य समयसँगै गतिशील हुँदै जाने हुनाले पनि यी पत्रहरू औचित्यपूर्ण देखिन्छन्। प्रस्तुत सङ्ग्रहमा साहित्यका विभिन्न विधाकेन्द्री, समग्र साहित्य, साहित्यमा आधुनिकताका साथै कलासँग सम्बन्धित पत्रहरू रहेका छन्। भीमनिधि तिवारी, केदारमान व्यथित, मोदनाथ प्रश्रित आदिका हस्तलिखित पत्रहरू पनि समावेश गरिएको यो पत्र सँगालो नेपाली पत्रसाहित्यको परम्परामा उल्लेख्य रहेको छ।

'चिठीमा जनयुद्ध' (२०६५) जनयुद्धमा संलग्न व्यक्तिद्वारा आदान-प्रदान गरिएका पत्रहरूको सँगालो हो। लेखनाथ न्यौपानेको प्रस्तुत सँगालोमा द्वन्द्वकालीन अवस्थामा आफ्ना परिवारजन तथा अन्य सरोकारवालाहरूसँग आदान-प्रदान भएका पत्रहरू रहेका हुँदा यसले पत्रसाहित्यको ऐतिहासिक तथा यथार्थपरक मूल्य बहन गरेको छ। प्रापक-प्रेषक मात्र नभएर मिति र यथार्थ घटनाहरू, सरल, स्वाभाविक एवम् सुकोमल भाषाले यसलाई पत्रसाहित्यको साहित्यिक तथा ऐतिहासिक दुवै मूल्यबोध गराउने कृतिका रूपमा प्रस्तुत गरेको छ।

अमेरिका निवासी होमनाथ सुवेदीले नेपालमा रहेका आफ्ना परिवारजन-आफन्त तथा परिचितहरूलाई लेखेका २१ वटा पत्रहरूको सँगालो 'आप्रवासीका पत्र' (२०६६) प्रकाशित गरेका छन्। प्रत्येक पत्रमा शीर्षक राखेर प्रापकलाई सम्बोधन र मिति राखिएका यी पत्रहरूले पत्रसाहित्यका मान्यता पालना गरेको देखिन्छ। जन्मभूमिको सम्झना गरे पनि विदेश पलायन हुनुलाई सफलता ठान्ने भाव यी पात्रहरूमा अभिव्यक्त भएका छन्। यसमा रहेका पत्रहरूका माध्यमबाट विदेश पलायन हुने नेपालीहरूको मनोविज्ञान र अवस्था बुझ्न सघाउ पुग्ने देखिन्छ।

विदेशी भूमिबाट लेखिएका पत्रहरूको अर्को सँगालो गड्गा लिगलको 'पत्रमञ्जुषा' (२०६८) हो। आफन्त तथा मित्रहरूलाई लेखिएका १४ वटा पत्रहरूको यस सँगालोका पत्रहरूमा स्वदेश-घर छाड्नुपर्दाको पीडाबोध तथा अमेरिका जस्तो मुलुकमा बस्न पाउँदाको गर्वबोधको अन्तर्द्वन्द्वको अभिव्यक्ति पाइन्छ। सबै पत्रमा मिति नहुनु र स्थानको उल्लेख समेत नगरिएको भए पनि भावनात्मक अभिव्यक्तिले यी पत्रहरूलाई केही मात्रामा साहित्यिक बनाएको छ।

पत्रसाहित्यलाई गति दिँदै प्रकाशित अर्को सँगालो हो, 'जेलका चिठीहरू' (२०६९)। नेपाल मजदुर किसान पार्टीका नेता नारायणमान बिजुक्छे, रोहित तत्कालीन पञ्चायती व्यवस्थामा जेल परेपछि (२०४६ असारदेखि माघसम्म) लेखेका २१ वटा पत्रहरू यसमा रहेका छन्। जेलका चिठीहरू प्रकाशन गर्ने उद्देश्यले लेखिएका

होइनन् किनकि चिठीको विषय र सन्देश सार्वजनिक भए पनि तत्कालीन राजनैतिक परिवेशमा ती पत्रहरूको प्रकाशन जोखिमको विषय थियो (वासी, २०७५, पृ. ७९)। रोहितले पत्नी शोभालाई सम्बोधन गरेर लेखेका यी पत्रहरू व्यक्तिगत भए पनि यसको विषयवस्तु व्यक्तिगत तथा पारिवारिक परिधिमा सीमित नभएर देशको एउटा कालखण्डको इतिहासको साक्षी बनेको छ। विभिन्न विषयमा लेखिएका पत्रहरूको सुन्दर प्रस्तुतिका कारण कृतिले साहित्यिक मूल्य बहन गरेको छ। पत्रभित्र नै कविता पनि समावेश हुनुले यसलाई अभै काव्यात्मक बनाएको देखिन्छ। तत्कालीन भक्तपुरको राजनीतिक, सामाजिक-सांस्कृतिक परिवेश, प्रतिबन्धित अवस्थामा क्रान्तिकारीहरूले भेल्लुपुरेको विषम परिस्थिति, उनीहरूका परिवारले भोग्नुपरेको पीडा आदिको यथार्थ प्रस्तुति रहेको हुँदा यो पत्रसाहित्यिक कृतिले ऐतिहासिक महत्त्व बोकेको छ।

चिठी-पत्रमा हरिहर खनाल (२०७४) पत्रसाहित्यको परम्परालाई अगाडि बढाउँदै प्रकाशित अर्को कृति हो। जम्मा १०१ सङ्ख्याका पत्रहरूको यस सँगालोमा सबैभन्दा बढी साहित्यिक पत्रहरू (७३ वटा) रहेका छन् भने बाँकी पारिवारिक एवम् अनौपचारिक पत्र भनी छुट्याइएको छ। नेपाली साहित्यमा स्थापित व्यक्तित्व हरिहर खनाललाई विभिन्न व्यक्तिहरूले पठाएका पत्रहरूको सँगालोका रूपमा आएको यस कृतिमा रहेका अधिकांश पत्रहरू साहित्यिक प्रयोजन तथा गतिविधिसँग सम्बन्धित देखिन्छन्। सम्पादक रामबाबु सुवेदीका प्रस्तुत अभिव्यक्तिले यसलाई पुस्त्याको छ- “पत्रमा पठाउनेहरूको पनि जीवन छ, पाउनेको पनि जीवन छ। पारिजात दिदी लेखिन्छन्, “मेरो पछि एउटा डरलाग्दो षड्यन्त्रले काम गरिरहेछ।” यो २०३५ सालको अभिव्यक्ति हो। कालो पञ्चायती राज्यको, कालो षड्यन्त्रको पर्दाफास हो यो।” (चिठी आफै बोल्छन्)। प्रस्तुत कृतिमा सङ्कलित पत्रहरू आफैमा साहित्यिक मूल्ययुक्त छन्। तत्कालीन अवस्थामा लेखक-प्रकाशनको गतिविधिबिचको तारतम्य, विभिन्न स्रष्टाका सिर्जनाको प्रसङ्ग पनि यसमा रहेको छ। व्यक्तिगत पत्रहरू पनि आफ्नै महत्वका देखिन्छन्। विगतमा रहेको पत्र लेखनको लोकप्रियता र जीवन्तता हराउँदै गएको वर्तमानमा यो एउटा ऐतिहासिक अभिलेख पनि हो।

पत्रात्मक शैलीका विधागत कृति

नेपाली साहित्यमा निरन्तर नयाँ प्रयोग भइरहेको सन्दर्भमा पत्रात्मक शैलीमा विभिन्न विधागत साहित्य सिर्जना गर्ने क्रम बढिरहेको छ। यसप्रकारका कविता, कथा, निबन्ध, संस्मरण आदि फुटकर रूपमा प्रशस्त देखिन्छन्। श्यामप्रसाद शर्माको ‘बहिनीलाई चिठी’ निबन्धदेखि पारिजातको ‘लाहुरेलाई एक रोगी प्रेमीको पत्र’ कविता हुँदै रमेश खकुरेलको ‘बहिनीलाई चिठी’ खण्डकाव्य आदि यसप्रकारका उल्लेख्य सिर्जना हुन्। यहाँ पत्रात्मक शैलीमा लेखिएका केही कृतिहरूको चर्चा गरिएको छ।

मोदनाथ प्रश्रितको ‘नारी: बन्धन र मुक्ति’ (२०३३) पत्रात्मक शैलीमा लेखिएको वैचारिक एवम् समालोचनात्मक कृति हो। बालविवाह र वैधव्यको पीडाले लखेटिएर मृत्युमुखी बनेकी बहिनी शान्ता मानवीलाई प्रश्रितले लेखेको पत्रको पारिमार्जित स्वरूप हो यो कृति। तत्कालीन सामाजिक-सांस्कृतिक परिवेशमा महिलाले खेप्नुपर्ने उत्पीडन तथा त्यसको कारक तत्वका रूपमा रहेको पितृसत्तात्मक सामन्ती सामाजिक संरचनाबारे विश्लेषण गर्दै नारीलाई जागरणतर्फ प्रेरित गराउने उद्देश्यले लेखिएको यो पत्रसाहित्य नारीवादी दृष्टिले उल्लेख्य मानिन्छ। पत्र प्रापक मानवीको प्रस्तुत भनाइले यसको पुष्टि गरेको छ- “मलाई सारा संसार र मान्छेमाथि नै अविश्वास र घृणा लाग्न थाल्यो। मभित्र आत्महत्याका विचार उम्लन थाले। जेलमा बसेका दाजु मोदनाथ प्रश्रितलाई मैले जीवनदेखि बिदा मागेर चिठी लेखें। त्यसैको जवाफमा दाजुले यो चिठी लेख्नुभएको थियो। यस चिठीले मलाई मृत्युको बाटोबाट तानेर जीवनतिर फर्कायो” (मानवी, २०३३, ‘मानवीको भनाइ’)। मानवीलाई लेखेको एउटा पत्र भए पनि यसको वैचारिक महत्त्वका कारण नारीपक्षीय प्रेरक प्रसङ्गहरू थपेर पारिमार्जित रूपमा यसको प्रकाशन भएको देखिन्छ।

यसमा प्रस्तुत समाज विकासको ऐतिहासिक सन्दर्भदेखि महिलाको अवस्था तथा पुरातन उत्पीडनकारी संस्कृति विरुद्धको विचार महत्त्वपूर्ण देखिन्छन् ।

गोविन्दराज भट्टराईको 'मणिपुरको चिठी' (२०३४) नेपाली साहित्यको पहिलो पत्रात्मक उपन्यास हो । यो उपन्यासमा यसभित्रका विभिन्न पात्रहरूका दशवटा पत्रहरू रहेका छन् । यिनै पत्रहरूले उपन्यासलाई गति दिने काम गरेका छन् । उपन्यासकी नायिका शोभा पतिले हेला गरेर माइत बसेकी अनि पतिले अर्को बिहे गरेपछि गाउँको जेठो कामीसँग भागेर मणिपुर पुगेकी हुन्छे । उसको मृत्युको खबर लिएर आएको चिठी पढेर उसको भाइ मर्माहत भएर दिदी-भाइको विगतको सम्झना गरेको मार्मिक प्रसङ्गका साथै सङ्कीर्ण सामाजिक परिवेशका कारण महिलाले भेल्ने दुःखको जीवन्त प्रस्तुति यसमा रहेको छ । प्रापक-प्रेषक, मिति, सम्बोधन, स्थानसहितको विषयवस्तुले उपन्यासलाई पत्रसाहित्यका रूपमा सफल बनाएको छ ।

इन्द्रा प्रसाईको 'प्रिय नरेन्द्र' (२०६१) पत्रसाहित्यमा एउटा नवीन प्रयोगका रूपमा देखिएको छ । समीक्षात्मक पत्रनिबन्ध भनिएको यस कृतिमा पत्र शैलीमा लेखिएका १९ वटा निबन्धात्मक समीक्षाहरू रहेका छन् । यसभित्रका हरेक पत्रमा कृतिकारलाई सम्बोधन गरेर आफ्ना भावना व्यक्त गरेपछि अन्त्यमा मितिसहित पत्र अन्त्यको सम्बोधन गर्दै आफ्नो नाम उल्लेख गरेर लेखिकाले पत्रसाहित्यको नियम पालना गरेकी छन् । समय-सन्दर्भमा नेपाली साहित्यमा चर्चित कृतिहरूको समीक्षा आफैमा साहित्यिक मूल्ययुक्त छन् । यसले कृतिलाई पाठकको नजिक पुऱ्याउनुका साथै ती कृतिमा निहित विषयवस्तु एवम् साहित्यिक मूल्यबोधसमेत गराएको देखिन्छ । यसमा पनि लेखिकाको भावपरक शैली अत्यन्त सुकोमल रहेको छ । उदाहरणका लागि उषा शेरचनका अक्षरहरूका शिविरबाट कृतिसम्बन्धी पत्रको एउटा अंश यस्तो छ- "प्रिय उषा ! मान्छेले मान्छेलाई चिन्न, बुझ्न र अझ उसको मनको उज्यालो देख्न पाउनु पनि एउटा दुर्लभ कुरा लाग्छ मलाई .... तिमिले पुनः आफ्नो कृतज्ञताको नमुना पेस गरेकी थियौ । ए उषा ! मानिसहरू किन तिमिजस्तै कृतज्ञ हुन सक्तैनन् अथवा तिमि किन यति विघ्न कृतज्ञ भएकी" । जुनकिरीको सङ्गीत, सेतो ख्याकको आख्यानदेखि 'मृगस्थली र भूमिसूक्त' उपन्यास आदिजस्ता गहन कृतिहरू पढेर तिनलाई यसरी पत्रात्मक ढाँचामा समीक्षाका रूपमा प्रस्तुत गरेर प्रसाईले पत्रसाहित्यमा नितान्त नयाँ प्रयोग गरेको देखिन्छ ।

पत्रात्मक शैलीमा लेखिएको रिपोर्ताजका रूपमा आएको कृति हो, सिन्धु शर्माको 'नसरीनलाई चिठी' (२०६४) । यसमा चर्चित एवम् विद्रोही लेखिका तसलिमा नसरिनलाई 'दिदी' सम्बोधन गरेर बहिनीका रूपमा लेखिकाले दशवर्षे जनयुद्धका अनुभूतिहरू अभिव्यक्त गरेकी छन् । आफ्नो देशको पिछडिएको सामाजिक परिवेशमा पीडादायी एवम् मूल्यहीन जीवन बाँचिरहेका महिलाहरूको प्रतिनिधित्व गर्दै पत्र लेखेको उद्घोष गर्ने शर्माले जनयुद्धको चपेटामा आम नागरिक अझ महिलाहरूले भोगेको पीडाजन्य यथार्थको उजागर गर्नका लागि यो पत्रसाहित्य सिर्जना गरेको देखिन्छ । एउटै लामो पत्र भए पनि यसमा २३ वटा उपशीर्षकहरू रहेका छन् । यसको सिर्जनाको उद्देश्यको पुष्टि उनका प्रस्तुत अभिव्यक्तिले गरेको छ- "दस वर्षसम्म जुन भीषण युद्ध लडेर आएँ, त्यस अवधिका भोगाइ र विभिन्न आरोह-अवरोहहरूलाई समेटेर तपाईंका लागि एउटा चिठी लेख्न बसेकी, यो चिठीमार्फत तपाईंलगायत हाम्रो जनयुद्धका बारेमा जानकारी राख्न चाहने सबैलाई सहयोग नै पुग्ने छ भनेर विश्वास लिएकी छु" (पृ. १) । सम्बोधन (प्रापक-प्रेषक) आदिजस्ता पत्रात्मक विशेषताका साथै वैचारिकताको प्राबल्य यस कृतिको विशिष्टता हो । यो पत्रसाहित्य इतिहासको जीवन्त दस्तावेजका रूपमा रहेकाले ऐतिहासिक महत्त्वको देखिन्छ ।

दलबहादुर गुरुङको 'चिठी साहिँलीलाई' (२०३६) पत्रसाहित्यको अर्को कृति हो । पत्रात्मक शैलीका यात्रासंस्मरण तथा दैनिकीहरूको सँगालो यस कृतिमा लेखकले आफ्नो मुक्तिनाथ यात्राका क्रममा श्रीमतीलाई सम्बोधन गरेर पत्र लेखेका छन् । आफू घुमेको ठाउँ, आफ्नो यात्राको रमणीयताको अनुभूति पाठकलाई गराउन सक्ने नियत्राको विशेषता यसमा पनि रहेको छ । व्यक्तिगत पत्र भए पनि यसमा उल्लिखित देशको आर्थिक विकास, पर्यटकीय सम्भावना, प्राकृतिक सौन्दर्य आदिले यसलाई सार्वजनिक विषयको साहित्य बनाएको छ । सम्बोधन, स्थान, मिति आदिजस्ता तत्वका कारण यो कृति पत्रसाहित्य बन्न पुगेको छ । लेखकको कल्पना एवम् आकर्षक शैली यसको अर्को उल्लेख्य पक्ष हो ।

साहित्यमा भइरहने प्रयोग र त्यसको प्रभाव स्वरूप हुने विधाभञ्जनसँगै देखिएको अर्को कृति हो सुस्मिता र रजनीको पत्रशैलीको संयुक्त उपन्यास 'पत्रैपत्र' (२०६८) । यसलाई कतिपय समालोचकले निबन्धात्मक पत्र सँगालो भने पनि कृतिमा नै यसलाई उपन्यास भनिएको हुँदा यसलाई पत्रात्मक उपन्यास भन्नु उपयुक्त हुन्छ । "नेपाली आख्यान क्षेत्रमा पत्रशैलीमा आएको यो एउटा संयुक्त उपन्यासको छुट्टै अर्थ हुने छ, भन्ने लाग्छ" भन्ने कृष्ण धराबासीको भूमिकाजन्य अभिव्यक्तिले पनि यो कृति पत्रसाहित्यकै कोटिमा पर्ने उपन्यास भएको पुष्टि गर्दछ । बृहत् आकारको यो आख्यान कृतिमा नीलाञ्जना र निवेदिता नामका दुई नारी पात्रहरू अभिन्न मित्रका रूपमा प्रस्तुत भएका छन् । उनीहरूले आ-आफ्नो जीवनका विगतदेखि वर्तमानसम्मका आरोह-अवरोहजन्य भोगाइहरू पत्रका माध्यमबाट एकअर्कालाई सुनाएका छन् । यसरी लेखिएका ६६ सङ्ख्याका पत्रहरूले समाज-जीवन-सङ्घर्ष एवम् समसामयिक राजनीतिक सन्दर्भहरू समेत समेटेको छ । मिति, स्थान उल्लेख नभए पनि सम्बोधन एवम् प्रस्तुतिको ढाँचाले यो आख्यानलाई पत्रसाहित्य बनाएको छ । यसमा रहेका चिठीहरू वास्तविक चिठी नभएर विषयवस्तुको प्रस्तुति तथा आख्यानलाई गति दिन लेखिएका काल्पनिक चिठी हुन् ।

शर्मिला खड्का (दाहाल) को 'ओ मेरा प्रेम फूलहरू' (२०६९) पत्रसाहित्यको उल्लेख्य कृतिका रूपमा आएको छ । यसभित्र लेखिकाको पत्रात्मक समर्पणसहित १४ वटा साहित्यिक पत्रहरू रहेका छन् । पत्रात्मक कथा, पत्रात्मक संस्मरण, पत्रात्मक समालोचना तथा पत्रात्मक लेखहरूको सँगालो भएको हुँदा यसलाई विविध विधागत पत्रसाहित्यको सङ्कलन मान्न सकिन्छ । विविध विधागत साहित्यलाई पत्रात्मक शैलीमा प्रस्तुत गर्नु यस कृतिको नौलो प्रयोग हो भने रमेश विकलजस्ता साहित्यकारसँगको पत्राचारलाई पनि समावेश गरिनु पत्रसाहित्यको विशिष्टता हो । यस सँगालोका पत्रहरूमा प्रयुक्त भाषाशैली आकर्षक र काव्यात्मक छ । वर्तमानको डिजिटल युगमा पत्रको महत्त्व घट्दै गएकोले पनि पत्रसाहित्य महत्त्वपूर्ण हुन्छ भन्ने आशय उनले पत्रात्मक समर्पणमा यसरी व्यक्त गरेकी छन्- "हे मेरा प्रेम फूलहरू हो ! अबको डिजिटलको पर्दामा हाम्रा प्रेमका फूलहरू कसरी मुस्कुराउँछन् म भन्न सकिदैन । कतै हाम्रो मृत्युको घोषणा त गर्दैनन् ? कतै हामीले हाम्रो मृत्युको सनाखत आफैले गर्नुपर्ने त होइन ?" (पृ. ५) । यस सङ्ग्रहका पत्रहरू औपचारिक र पत्रात्मक तत्वलाई पूर्णतः पालना गरिएका छैनन् । यो कमजोरीलाई काव्यात्मकताले छोपिदिएको छ । यसको पुष्टि कबर पेजको पछाडि अभिव्यक्त नगेन्द्रराज शर्माका प्रस्तुत विचारले पनि गरेका छन्- "पत्रात्मकताको क्यानभासमा विभिन्न रङ्गका आकृतिहरू प्रस्तुत छन्, जीवन्त अभिव्यक्ति छ, निबन्धजस्ता कथा छन् । कथाजस्ता निबन्ध छन् कतै यात्रा संस्मरणजस्ता कतै आत्मकथाजस्ता लाग्ने गाथा छन्" । नेपाली साहित्यमा पछिल्लो समयमा देखिएको अन्तर्विधात्मक लेखनलाई नै पछ्याउँदै प्रकाशित यो कृति पत्रसाहित्यमै पनि नयाँ प्रयोगका रूपमा देखिएको छ ।

नेपाली पत्रसाहित्यको परम्परालाई अघि बढाउन पत्रात्मक साँगालोका प्रकाशन तथा पत्रशैलीका विधागत कृतिहरू दुवैको प्रकाशनले उत्तिकै योगदान गरेको छ। साहित्यिक व्यक्तित्वहरूका दुर्लभ पत्रहरूको सङ्कलन जति महत्त्वपूर्ण छ, पत्रात्मक शैलीका सिर्जनाद्वारा पत्रसाहित्यलाई नवीनता दिनु पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण देखिएको छ।

निष्कर्ष

व्यक्तिगत प्रयोजन सिद्ध गर्नका लागि होस् वा व्यक्ति मनका भावहरू सम्प्रेषण गर्नका लागि लेखिने पत्रहरूले समय-सन्दर्भअनुसार साहित्यमा समायोजित भएर पत्रसाहित्यको थालनी भएको देखिन्छ। पूर्व र पश्चिम दुवैतिर पत्र लेखनको इतिहास पुरानो भए पनि पत्रसाहित्यको आरम्भ पश्चिमबाट बाइबलसँग सम्बन्धित इपिस्टलबाट भएको मानिन्छ। अङ्ग्रेजी साहित्यको इपिस्टोलरी भनिने पत्रसाहित्यले नेपाली साहित्यमा पनि आफ्नो उपस्थिति बनाउँदै आएको छ। साहित्यका विभिन्न विधाअन्तर्गत पत्रात्मक शैलीका रचनाहरूले स्थान पाउने र त्यसको लोकप्रियता पनि रहेको सन्दर्भमा हाल साहित्यका अन्य विधाअन्तर्गत पत्रसाहित्य पनि एउटा महत्त्वपूर्ण विधाका रूपमा स्थापित भएको छ। प्राथमिक र माध्यमिक कालमा यसको केही छनक पाइए तापनि आधुनिक कालमा यसले स्पष्ट स्वरूप प्राप्त गर्‍यो। तत्पश्चात् अहिलेसम्म पत्रसाहित्य निरन्तर अघि बढिरहेको छ। नेपाली पत्रसाहित्य परम्परामा मुख्य गरी दुई प्रकारको प्रयोग देखिएको छ- साहित्यिक विषय तथा व्यक्तिसँग सम्बन्धित पत्रहरूको प्रकाशन र पत्रात्मक शैलीमा विभिन्न विधागत साहित्य सिर्जना। यिनै दुई विशेषताबाट अघि बढिरहेको यस विधामा अहिले प्रशस्त कृतिहरू प्रकाशित भएका छन्। प्रकाशित कृतिहरू पनि पत्रात्मक साँगालो तथा पत्रात्मक शैलीका विधागत साहित्य गरी दुई प्रकारका देखिएका छन्। दुवैखाले कृतिहरू आ-आफ्नै महत्त्व र मूल्यमा दरिएका भए पनि वनमाली निराकारको पत्र-सञ्चयन, रामबाबु सुवेदी सम्पादित चिठी-पत्रमा हरिहर खनाल र रोहितको जेलका चिठीहरू उल्लेख्य पत्र साँगालोका रूपमा रहेका छन्। यसै गरी पत्रात्मक शैलीका विधागत कृतिहरूमा मोदनाथ प्रश्रितको 'नारी बन्धन र मुक्ति', इन्दिरा प्रसाईको प्रिय नरेन्द्र तथा शर्मिला खड्का (दाहाल)को 'ओ मेरा प्रेम फूलहरू' उल्लेख्य देखिन्छन्। साहित्यमा देखिने नवीनता र प्रयोगशीलतालाई पत्रसाहित्यले पनि निरन्तरता दिँदै आएको छ। पछिल्लो समयको साहित्यमा देखिएको विधामिश्रण र विधाभञ्जनमा पत्रसाहित्यको पनि उपस्थिति रहेको छ। त्यसैले नेपाली साहित्यमा पत्रसाहित्य लोकप्रिय विधाका रूपमा स्थापित भएको छ। विभिन्न ऐतिहासिक, सामाजिक-सांस्कृतिक तथा साहित्यिक मूल्ययुक्त पत्रहरूको सङ्कलन गरी भावी पुस्तामा हस्तान्तरण गरिनु पत्रसाहित्यको एउटा प्राप्ति हो भने अन्तर्विधात्मक लेखनमा थप नवीनता प्रदान गर्नु यसको अर्को उपलब्धि हो।

सन्दर्भ-सामग्री

- खड्का, शर्मिला (२०६९). *ओ मेरा प्रेम फूलहरू*. काठमाडौं : स्वर्णिमा नवसाहित्य प्रकाशन।
- गोसाई, सरोजराज (२०५३). "पिताको नाममा सहिद गङ्गालालको चिठी" (सम्पा.). *नौलो आयाम* (माघ-फागुन). पृ. ९।
- गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०६३). *पत्र-सञ्चयन (भूमिका)*. तानसेन : पाल्पा साहित्य समाज।
- धराबासी, कृष्ण (२०६८). *पत्रपत्र भूमिका*. (ले. सुस्मिता र रजनी). काठमाडौं : सुरभि प्रकाशन।
- निराकार, वनमाली (२०६३). *पत्र-सञ्चयन*. तानसेन : पाल्पा साहित्य समाज।
- न्यौपाने, लेखनाथ (२०६५). *चिठीमा जनयुद्ध*. काठमाडौं : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन प्रा.लि.।
- प्रश्रित, मोदनाथ (२०३३). *नारी बन्धन र मुक्ति*. काठमाडौं : एसिया पब्लिकेसन्स प्रा.लि.।
- प्रसाई, इन्दिरा (२०६९). *प्रिय नरेन्द्र*. काठमाडौं : नइ प्रकाशन।
- बराल, ईश्वर र अन्य (२०५५). *नेपाली साहित्यकोश*. (सम्पा.). काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान।

- मानवी, शान्ता (२०३३). *नारी बन्धन र मुक्ति*. (ले. मोदनाथ प्रश्रित). काठमाडौं : एसिया पब्लिकेसन्स प्रा.लि. ।
- वर्मा, धीरेन्द्र र अन्य (सन् १९८५). *हिन्दी साहित्य कोश, भाग १ (सम्पा.)*. (पाँचौं संस्क.). वाराणसी : ज्ञानमण्डल लिमिटेड ।
- वासी, सुन्दर (२०७५). *पत्रसाहित्यमा रोहित*. काठमाडौं : नेपाल क्रान्तिकारी सांस्कृतिक सङ्घ ।
- व्यास, निर्मोही (२०७०). *यात्रा साहित्यको सिद्धान्त*. काठमाडौं : वीणा पोखरेल ।
- शर्मा, नगेन्द्रराज (२०६९). *ओ मेरा प्रेम फूलहरू*. (ले. शर्मिला खड्का 'दाहाल'). काठमाडौं : स्वर्णिमा नवसाहित्य प्रकाशन ।
- श्रेष्ठ, दयाराम र मोहनराज शर्मा (२०५९). *नेपाली साहित्यको सङ्क्षिप्त इतिहास (छैटौं संस्क.)*. काठमाडौं : साभ्ना प्रकाशन ।
- शर्मा, सिन्धु (२०६४). *नसरिनलाई चिठी*. काठमाडौं : सौगात पुस्तक पसल ।
- सिंहल, बैजनाथ (सन् १९८८). *हिन्दी विधाएँ : स्वरूपात्मक अध्ययन*. चण्डीगढ : हरियाणा साहित्य अकादमी ।
- सुवेदी, राजेन्द्र (२०७४). *चिठी-पत्रमा हरिहर खनाल*. (सम्पा. रामबाबु सुवेदी). काठमाडौं : जनसाहित्य प्रकाशन ।
- सुवेदी, रामबाबु (२०७४). *चिठी-पत्रमा हरिहर खनाल*. (सम्पा.). काठमाडौं : जनसाहित्य प्रकाशन ।
- Bhattacharya, Malini. (2017). *journals.sagepub.com*. <https://doi-org/10.1177/2277976017731847>.
- Definition and Examples of Literary Terms-Literary Devices. net>epistolary .
- Epistle-Examples and Definition of Epistle-Literary Devices, www.litrarydevices.net>epistle.
- Hadkinson, Owen and Others. (2013). *Epistolary Narratives in Ancient Greek Literature*. (Eds.). www.brill.com/brillNtypeface.